

Ks. ADAM SZPOTAŃSKI

PIUS XII *DEFENSOR CIVITATIS*

Pontyfikat Piusa XII (1939-1958) przypadł na trudny okres dla świata i Kościoła. Rozpaczliwa próba zachowania człowieczeństwa przez papieża w niespokojnym, tragicznym czasie II wojny światowej świadczy o niezwyklej charyzmie Piusa XII. Z czasem wokół jego osoby narosło wiele niedomówień i krzywdzących opinii. Najnowsze badania historyków pozwalają rzucić nieco światła na tę postać, szczególnie ważną dla współczesnej historii Kościoła. Poniższy artykuł ma na celu zestawienie dostępnych materiałów i przedstawienie postaci Piusa XII w perspektywie uwarunkowań, z jakimi miał styczność w czasie swojego pontyfikatu.

1. EUGENIO PACELLI

Eugenio Maria Giuseppe Giovanni Pacelli przyszedł na świat 2 marca 1876 r. w Rzymie. Rodzice: Filip i Virginia Graziosi, byli rodowitymi rzymianami i należeli do klasy średniej, od pokoleń związani z Watykanem. Zarówno ojciec Filippo jak i dziadek Marcantoni byli adwokatami w Sacra Roma. Filippo Pacelli był również radnym miejskim z ramienia Unione Romana. Z kolei Virginia Graziosi należała do rzymskiej arystokracji. Rodzina Pacelli mieszkała w Palazzo Pediconi na via degli Orsini 34. W rodzinie Pacelli przyszło na świat jeszcze czworo dzieci: syn Franciszek, późniejszy prawnik watykański, oraz trzy córki. Rodzina cechowała się

przywiązaniem do papieżstwa oraz nieufnością wobec masonskich i antyklerykalnych środowisk ówczesnych Włoch¹.

Eugenio został ochrzczony 4 marca 1876 r. przez wuja, ks. Giuseppe Pacellego. Rodzicami chrzestnymi byli Filippo Graziosi, brat jego matki, oraz ciotka Teresa Pacelli. Sakrament chrztu został udzielony w kościele SS. Celso e Giuliano przy via di Banco S. Spirito. W 1880 r., po narodzinach kolejnego dziecka Eugenio Elisabetta, rodzina Pacelli przeniosła się do większego mieszkania na via della Vetrina 19. W wieku czterech lat Eugenio poszedł do przedszkola, rok później do szkoły podstawowej Sióstr Opatrzności Bożej. Ostatnią klasę ukończył w Istituto Marchi. Do pierwszej komunii św., zgodnie z obowiązującym wówczas zwyczajem, Eugenio Pacelli przystąpił w wieku 10 lat².

W 1885 r. rozpoczął edukację w najbardziej renomowanym w Rzymie gimnazjum Ginnasio-Liceo Ennio Quirinio Visconti. Szkoła podlegała bezpośrednio królowi, panowała w niej atmosfera antyklerykalna i oświeceniowa. Uczyli tam jednak najlepsi ówczesnie włoscy nauczycieli. W tym czasie Eugenio interesował się kulturą żydowską. Jednym z jego największych przyjaciół był wówczas Guido Mendes, Żyd z pochodzenia, któremu pomógł uciec z Włoch, gdy w 1938 r. wprowadzono ustawy rasowe. Pacelli wczytywał się także w pisma słynnego włoskiego rabina Elijaha Ben Hamozego (1822-1900), np. *Apologetica* oraz *Dogmatica*. W maju 1894 r. Pacelli zdał maturę z wynikiem bardzo dobrym³.

Jesienią 1894 r. Pacelli rozpoczął studia filozoficzne na Uniwersytecie Gregoriańskim, studiując jednocześnie w Collegium Capranica, zajmującym się kształceniem przyszłych papieskich dyplomatów. Jesienią 1894 r. rozpoczął również studia teologiczne w seminarium św. Apolinarego. 9 lipca 1895 r. Pacelli złożył egzaminy filozoficzne. Seminarium duchowne ukończył w 1899 r., rozpoczynając jednocześnie studia z zakresu prawa kanonicznego na Uniwersytecie Gregoriańskim. 2 kwietnia 1899 r. w Niedzielę Zmartwychwstania Pacelli przyjął święcenia prezbiteratu z rąk abp. Francesco di Paola Cassetta (1841-1919), w jego prywatnej kaplicy Palazzo na Eskwilinie. W Poniedziałek Wielkanocny ks. Pacelli sprawował swoją Mszę św. prymicyjną w Capella Borghese papieskiej bazyliki Matki Bożej Większej. Kontynuując studia z zakresu prawa, uczył również na wykłady z zakresu historii starożytnej na państwowym uniwersytecie La Sapienza. Do zadań duszpasterskich ks. Pacellego należało posługiwanie w kościele Chiesa Nova i nauczanie w Cenacolo, szkole dla rzymskich arystokratek. Następnie uczył na via de'Lucchcesi, gdzie kształciły się młode robotnice. Posługiwał także w klasztorze Assunzione⁴.

¹ K. PANUŚ. *Wielcy ludzie Kościoła – Pius XII*. Kraków 2008 s. 9; M. HESEMANN. *Pius XII wobec Hitlera*. Kraków 2010 s. 18-20.

² *Tamże* s. 20-24.

³ *Tamże* s. 25-30; PANUŚ. *Wielcy ludzie Kościoła* s. 10.

⁴ HESEMANN. *Pius XII wobec Hitlera* s. 26-34.

2 lutego 1901 r. Eugenio Pacelli otrzymał pracę w Sekretariacie Stanu. Pierwotnie jako *appredista* (pracownik niewykwalifikowany), a następnie, od 1 października 1903 r., jako *minutante* (rzeczoznawca). Pacellemu zostały również zlecone zadania redaktorskie przy opracowaniu nowego wydania prawa kościelnego, które ukazało się ostatecznie w 1917 r. W 1905 r. został mianowany przez papieża Piusa X (1835-1914) prałatem domowym. W 1907 r. awansował na prywatnego sekretarza kard. Pietro Gaspariego (1852-1934). W 1911 r. został podsekretarzem stanu Kongregacji ds. Relacji z Państwem, a 1 lutego 1914 r. sekretarzem tejże Kongregacji. Ubolewał, iż poza prywatnym sprawowaniem Eucharystii nie pełnił żadnych obowiązków duszpasterskich. 22 czerwca 1911 r. został wysłany przez Piusa XI jako reprezentant papieski na koronację króla angielskiego Jerzego V (1865-1936)⁵.

Po śmierci Piusa X (20 sierpnia 1914) w czasie konklawe kardynałowie wybrali nowym papieżem (3 września 1914) Giacomo della Chiesa, który przybrał imię Benedykt XV (1854-1922). Nowy papież stanął przed tragizmem I wojny światowej. 28 sierpnia 1914 r. Austria wypowiedziała wojnę Serbii, na skutek zamachu na arcyksięcia Franciszka Ferdynanda (1836-1914). Następnie Niemcy wypowiedzieli wojnę Rosji (1 sierpnia 1914) i Francji (3 sierpnia 1914), a Anglia Niemcom (4 sierpnia 1914), Austria Włochom (23 maja 1915). Benedykt XV starał się wykorzystać wszystkie możliwe kontakty dyplomatyczne, by doprowadzić do jak najszybszego zakończenia konfliktu. Niestety, nikt nie chciał słuchać głosu papieża. Papież zdecydował się na zmianę polityki i skoncentrował się na niesieniu pomocy charytatywnej. W tym czasie jednym z najbliższych jego współpracowników był Pacelli. Wyrazem wdzięczności Benedykta XV była nominacja biskupia Pacellego 3 kwietnia 1917 r. (arcybiskup tytularny Sardes). Pacelli został konsekrowany 13 maja 1917 r. i tego samego dnia został mianowany przez papieża na stanowisko nuncjusza apostolskiego w Bawarii. Placówkę dyplomatyczną objął 25 maja 1917 r. Wysłanie Pacellego do Monachium było celowym ruchem Benedykta XV. Postanowił on umieścić najbardziej zaufanych dyplomatów w najbardziej newralgicznych punktach Europy, aby z jednej strony doprowadzić do podpisania umów pokojowych, a z drugiej zapobiec rozpowszechniającej się idei rewolucji m.in. w Monachium i Wiedniu. Wobec Benedykta XV narosło wówczas wiele oskarżeń. Prasa francuska zarzucała mu, że nie potępił Niemiec i Austrii za wywołanie wojny. Odrzucenie propozycji pokojowych papieża przez państwa zaangażowane w konflikt spowodowało milczenie papieża w konkretnych sprawach pokojowych między poszczególnymi narodami w czasie formułowania aktów pokojowych. Wykluczenie papieża z rozmów pokojowych wynikało również z obawy, aby Benedykt XV w czasie negocjacji pokojowych nie podjął kwestii rzymskiej. Bez wątpienia służba dyplomatyczna u boku Benedykta XV miała ogromny wpływ

⁵ PANUŚ. *Wielcy ludzie Kościoła* s. 13-14.

na sposób uprawiania polityki Piusa XII w czasie II wojny światowej. Pacelli starał się wyciągnąć wnioski z poczynań Benedykta XV i dostosować je do nowych warunków⁶.

Wobec nowej rzeczywistości w Republice Weimarskiej Pacelli podjął decyzje regulowania kwestii kościelnych za pomocą konkordatów w poszczególnych krajach związkowych Niemiec. W 1924 r. wynegocjował korzystny dla Kościoła konkordat z Bawarią. 14 lipca 1925 r. przeniósł swoją siedzibę do Berlina. W czasie pobytu w Monachium Pacelli był świadkiem powstawania nowej, niebezpiecznej siły w Niemczech w postaci narodowego socjalizmu. Już w Monachium miał styczność z Adolfem Hitlerem (1889-1945), parokrotnie był widziany w czasie spotkań NSDP w 1922 r. Od samego początku nuncjusz Pacelli wypowiadał się negatywnie wobec Hitlera, przede wszystkim ze względu na jego antysemityzm i antykatolicyzm⁷.

Po śmierci Benedykta XV na tron piotrowy wstąpił Ambrogio Damiano Achille Ratt (1857-1939), który przyjął imię Pius XI. Nowy papież wykorzystywał talent i kontakty Pacellego. Wyrazem zaufaniem papieża wobec niego była kreacja kardynalska 16 grudnia 1929 r., przydzielono mu kościół Santi Giovanni e Paolo. 9 lutego 1930 r. Pacelli zastąpił kard. Gasparriego na stanowisku sekretarza stanu. Kard. Pacelli był kluczową postacią w czasie ustalania zapisów konkordatu z III Rzeszą, podpisanego 20 lipca 1933 r. Konkordat ratyfikowano 10 września 1933 r. Propaganda nazistowska ukazywała go jako uznanie przez Stolicę Apostolską władzy nazistowskiej. Tymczasem polityka konkordatu prowadzona przez Piusa XI polegała na regulowaniu relacji Watykanu z różnymi państwami. Szczególnie tam, gdzie prawa katolików były zagrożone. Konkordat z III Rzeszą nie był więc wyrazem aprobaty ze strony papieża wobec polityki nazistowskiej, lecz próbą ochrony katolików na płaszczyźnie prawnej. Sam Pacelli wielokrotnie zaznaczał, że gdyby nie było konkordatu, Stolica Apostolska nie miałaby podstaw do protestów wobec reżimu nazistów. Niestety, zarówno w przypadku Niemiec, jak i Włoch szybko okazało się, że władze nie mają zamiaru do końca trzymać się ustalonych umów. Tylko do 1937 r. Pacelli protestował ponad 50 razy wobec polityki reżimu nazistowskiego. Pius XI miał świadomość, że niestabilna sytuacja polityczna Europy może zaowocować nowym konfliktem zbrojnym. Europa broniła się przed wojną, chociażby poprzez stworzenie Ligi Narodów. Pius XI widział jednak zagrożenie we wszelkiej formie nacjonalizmu. W 1935 r. papież mianował Pacellego kamerlingiem Świętego Kościoła Rzymskiego. Wysyłał go z różnymi misjami dyplomatycznymi do wielu krajów. W 1936 r., w czasie pobytu w USA, starał się on przekonać prezydenta Franklina Delano Roosevelta (1882-1945) do stworzenia

⁶ R. FRÖHLICH. *Historia Kościoła w datach*. Kielce 2006 s. 108; R. AUBERT. *Historia Kościoła 1848 do czasów współczesnych*. T. 5. Warszawa 1985 s. 398-399.

⁷ HESEMANN. *Pius XII wobec Hitlera* s. 13, 50-59, 75.

międzynarodowej koalicji przeciwko narodowemu socjalizmowi. Pacelli ostrzegwał, że III Rzesza nie stanowi żadnej siły, która uchroniłaby Europę przed komunizmem. Wprost przeciwnie, wskazywał, że Rosja Sowiecka i III Rzesza podzielą Europę pomiędzy sobą. Nikt jednak mu nie wierzył⁸.

17 stycznia 1937 r. pięciu niemieckich biskupów: kard. Adolf Bertram (1859-1945) z Wrocławia, kard. Michael von Faulhaber (1869-1952) z Monachium, kard. Karol Józef Schulte (1871-1941) z Koloni, bp Kondrat von Preysing (1880-1950) z Berlina, bp Klemens Augusta Galen (1878-1946) z Münster wraz z sekretarzem stanu w jego prywatnym gabinecie rozmawiali na temat ówczesnej sytuacji w Niemczech. Rozmowa ta miał wpływ na treść przygotowywanej przez Piusa XI encykliki *Mit brennender Sorge*. W ten sposób Pius XI podjął kolejną próbę ostrzeżenia świata i Niemiec przed narodowym socjalizmem. Encyklika została ogłoszona w Niedzielę Palmową 21 marca 1937 r. Wywołała ogromny protest ze strony władz nazistowskich. Propaganda starała się umniejszyć znaczenie encykliki, a gestapo utrudniało możliwość jej odczytania w niemieckich kościołach. Pacelli żył sprawami Watykanu pod każdym możliwym względem. Jego wszechstronne wykształcenie było wykorzystywane w wielu dykasteriach Kurii Rzymskiej, których był członkiem m.in. w Świętym Oficjum, Kongregacji Konsystorialnej, Kongregacji ds. Ceremoniału, Kongregacji ds. Kościołów Wschodnich, Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, Kongregacji ds. Obrzędów oraz Kongregacji ds. Seminariorów i Uniwersytetów⁹.

10 lutego 1939 r. zmarł Pius XI. Kardynałowie, którzy zjechali się na konklawe 1 marca 1939 r., stanęli przed trudnym wyborem, gdyż Europa niebezpiecznie zbliżała się do kolejnej wojny. Z reguły nie wybierano najbliższego współpracownika papieża, jakim jest sekretarz stanu. Elektorzy jednak odeszli od tej zasady, zapewne dlatego, iż Pacelli posiadał największe doświadczenie dyplomatyczne i znakomicie znał Kurię Rzymską. Z całą pewnością pod uwagę brano także sugestie Piusa XI, który często wskazywał na Pacellego jako swojego następcę. Eugenio Pacelli został wybrany papieżem 2 marca 1939 r.¹⁰

2. OBRONA POKOJU

W czasie pierwszego przemówienia radiowego (4 marca 1939) Pius XII przez Radio Watykańskie nazaczył program swojego pontyfikatu:

O pokój, który tak usilnie zalecał nasz świątobliwy poprzednik, który pragnął przywołać gorącą modlitwą i za który poświęcił własne życie z największą

⁸ Tamże s. 109-121.

⁹ C. D. AGOSTINI. *Konklawe XX wieku*. Kraków 2005 s. 158-159; A. TORNIELLI. *Pio XII: Eugenio Pacelli un uomo sul trono di Pietro*. Mediolan 2010 s. 289.

¹⁰ AGOSTINI. *Konklawe XX wieku* s. 185-192.

ofiarnością; o pokój oparty na sprawiedliwości i miłości [...]. On jednak łączy i zagrzewa serca wspólnoty z Bogiem [...]. Bezbronni, lecz ufający w pomoc Najwyższego, pragniemy położyć uzdrawiającą dłoń. Napominamy was słowami św. Pawła «Pojmijcie nas»¹¹.

Wezwanie posługi papieskiej „Opus iustitiae pax” (Pokój dziełem sprawiedliwości) również wskazuje na szczególnych charakter misji Piusa XII. W dniach 6 i 9 marca 1939 r. doszło do spotkania papieża z niemieckimi kardynałami: Bertramem, Falhaberem, Schultem i metropolitą Wiednia kard. Innitzerem (1875-1955). Spotkanie miało na celu ustalenie dalszych poczynań wobec nazistów. Hitler nie złożył gratulacji papieżowi z okazji wyboru na tron papieski. Nie było również żadnego przedstawiciela władz niemieckich w czasie koronacji papieskiej. Przede wszystkim dlatego, że wybór Pacellego był niekorzystny dla reżimu nazi-stowskiego. Pius XII mimo to, zgodnie z tradycją, wystosował list do wszystkich głów państw, informując o swoim wyborze, w tym także do Adolfa Hitlera. Nie doczekał się jednak żadnej odpowiedzi od kanclerza III Rzeszy¹².

15 marca 1939 r. Hitler złamał ustalenia z Monachium i najechał Czecho-słowację, przyłączając Czechy i Morawy do Rzeszy, a ze Słowacji czyniąc państwo wasalne. 22 maja 1939 r. Włochy zawarły z III Rzeszą tzw. pakt stalowy o wzajemnej pomocy wojskowej. 23 sierpnia 1939 r. w Moskwie podpisano pakt o nieagresji Ribbentrop – Mołotow, wraz z tajnym protokołem dotyczącym podziału strefy wpływu w Europie Środkowej¹³.

Papież Pius XII starał się nie dopuścić do nowego konfliktu. Już podczas homilii wielkanocnej 9 kwietnia 1939 r. postulował pięć warunków ratowania pokoju. Dotyczyły one: etyki pokoju, moralnego i pokojowego porządku w polityce międzynarodowej, fundamentu nowego porządku i życia międzynarodowego, moralnych założeń pokoju światowego, zarówno zwyciężonych, jak i zwycięzców, podstaw chrześcijańskiej demokracji i wzajemnych relacji między Kościołem a państwami. Na początku maja Pius XII proponował zwołanie konferencji pięciu mocarstw, w celu przeprowadzenia rozmów pokojowych pomiędzy Polską a Niemcami oraz pomiędzy Włochami a Francją¹⁴.

Wobec coraz bardziej dramatycznej sytuacji politycznej 24 sierpnia 1939 r. w czasie swojego wystąpienia radiowego Pius XII gorąco apelował o pokój. Ostrzegł wówczas, że wojna nie przyniesie rozwiązania problemu, natomiast szansą na lepszą przyszłość jest zachowanie pokoju. Papież wołał:

¹¹ HESEMANN. *Pius XII wobec Hitlera* s. 146.

¹² *Tamże* s. 147.

¹³ G. HÄGG. *Mussolini Butny Faszysta*. Warszawa 2015 s. 294-295.

¹⁴ E. GUZ. *Pius XII. Nieznane wątki Polskie*. Warszawa 2012 s. 14-20; M. CLARK. *Współczesne Włochy 1871-2006*. Warszawa 2009 s. 442.

Tylko dzięki mocy rozsądku, a nie broni, sprawiedliwość utoruje sobie drogę. Bogaci, którzy nie opierają się na fundamencie sprawiedliwości, nie mają błogosławieństwa Bożego. Polityka wolna od moralności zdradza jej inicjatora. Zagroza nam bezpośrednio niebezpieczeństwo, ale jeszcze jest czas. Jeszcze nic straconego, jeżeli chodzi o pokój. Wszystko jednak można stracić przez wojnę¹⁵.

Apel o pokój Pius XII powtórzył 31 sierpnia 1939 r. Apel przesłano za pomocą nuncjatur do Polski, III Rzeszy, Wielkiej Brytanii, Francji, Hiszpanii, Stanów Zjednoczonych i Włoch. Pius XII nalegał w nim:

Jego Świętobliwość w imieniu Boga błaga rządy Niemiec i Polski, aby zrobiły wszystko, co w ich mocy, by uniknąć jakiegokolwiek zajścia i podejmowania jakichkolwiek kroków, które mogłyby jedynie zaostrzyć aktualne napięcie¹⁶.

Niestety, apel papieski nie przyniósł żadnych rezultatów. Niemcy 1 września 1939 r. wtargnęli w granice Polski, 17 września 1939 r. do agresji przyłączył się Związek Radziecki. Chociaż Anglia i Francja 3 września 1939 r. również wypowiedziały wojnę III Rzeszy, to jednak alianci pozostawili Polskę osamotnioną. Pius XII poczuł się oszukany, chociaż jeszcze w sierpniu Adolf Hitler zapewniał papieskiego nuncjusza w Niemczech Cesare Orseniego (1873-1946), że będzie dążył do zawarcia ugody z Polską. Pius XII nadal protestował przeciw agresji Niemiec w encyklice *Summi pontificatus* (20 października 1939). Stał w obronie pokoju, przypominał, że świat oparty na przemocy, a nie na prawie naturalnym oraz prawie objawionym, jest skazany na zagładę. Potępiając totalitaryzm, pisał:

Fałszywe pojmowanie nieograniczonego autorytetu państwa, czcigodni Bracia, jest zgubne nie tylko dla życia wewnętrznego narodów, ich pomyślności i uporządkowanego rozkwitu, lecz szkodzi również wzajemnym stosunkom między narodami, ponieważ niszczy ponadnarodową wspólnotę, pozbawia narody praw i znaczenia, prowadzi do naruszenia cudzych praw i utrudnia jakiegokolwiek zrozumienie i pokojowe współzycie¹⁷.

W czasie przemówienia w święto Bożego Narodzenia 1939 r. Pius XII podjął kolejną próbę walki o zakończenie konfliktu. Apelowal o pokój, akcentował prawa do wolności i suwerenności wszystkich krajów.

Stolica Apostolska utrzymywała kontakty dyplomatyczne za pomocą nuncjatur ze wszystkimi stronami konfliktu poza Związkiem Sowieckim. Ponadto Pius XII zezwolił, aby na teren Watykanu przeniosły się wszystkie placówki dyplomatyczne krajów, które były w stanie wojny z Włochami. Po zajęciu Rzymu przez aliantów na terenie Watykanu miały swoje placówki dyplomatyczne również

¹⁵ HESEMANN. *Pius XII wobec Hitlera* s. 156.

¹⁶ *Tamże* s. 157.

¹⁷ PANUŚ. *Wielcy ludzie Kościoła* s. 47-48; HESEMANN. *Pius XII wobec Hitlera* s. 160-161; Z. ZIELIŃSKI. *Dzieje papieży od początków Kościoła do czasów dzisiejszych*. T. 6: *Dzieje papieży od pontyfikatu Piusa XII do pontyfikatu Jana Pawła I*. Poznań 2001 s. 38.

Niemcy, Japonia i Węgry. Papież bowiem do końca wojny wierzył, że pokój jest możliwy¹⁸.

Na polecenie Piusa XII od 2 stycznia 1940 r. Radio Watykańskie rozpoczęło regularne nadawanie wiadomości o sytuacji ludności cywilnej w okupowanej Polsce. Niemiecki ambasador wielokrotnie protestował. Radio Watykańskie zaprzestało nadawanie tych informacji dopiero na wyraźną prośbę polskiego Episkopatu. Każda bowiem informacja opublikowana przeciw nazistom przynosiła nasilenie brutalności nazistów wobec ludności polskiej¹⁹.

Pius XII oskarżył Hitlera o krzywoprzysięstwo w czasie homilii z okazji Świąt Wielkanocnych w 1940 r. Mówił wówczas:

Kilkakrotne łamanie w złośliwych zamiarach umów, a tym samym pogwałcenie praw narodów. Terror, bombardowania i podpalanie miast i wsi; nieuzbrojeni mężczyźni, chorzy chwiejący się starcy i niewinne dzieci, pozbawione swoich domów i zastrzelone²⁰.

Gdy Pius XII za pośrednictwem służb dyplomatycznych otrzymał ostrzeżenie ze strony rządu włoskiego, że nie powinien mieszać się w politykę, stwierdził wówczas:

Z pewnością Włosi zdają sobie sprawę z tych strasznych rzeczy, do których dochodzi w Polsce. Musielibyśmy ciskać płomienne słowa przeciwko takim rzeczom i powstrzymuje nas jedynie świadomość, że pogorszylibyśmy tylko los tych nieszczęśników, jeśli zaczęlibyśmy mówić²¹.

Papież robił, co mógł, aby zakończyć wojnę. Szybko się jednak zorientował, że apele nie przynoszą żadnej korzyści, a jego aktywność prowokuje nazistów do jeszcze większego terroru. Zdecydował się wówczas przyjąć politykę Benedykta XV z czasów I wojny światowej i skoncentrował się na udzielaniu pomocy charytatywnej. Już we wrześniu 1939 r. Pius XII utworzył Biuro Informacyjne przy Stolicy Apostolskiej. Biuro to miało przekazywać informacje jeńcom wojennym, internowanym i ich rodzinom. Przez cały czas wojny szeroką akcją informacyjną prowadziło Radio Watykańskie, a także watykańska poczta i telegraf. Ponadto w pierwszych miesiącach II wojny światowej Stolica Apostolska rozpoczęła współpracę z Międzynarodowym Komitetem Czerwonego Krzyża, z siedzibą w Genewie. Organem pośredniczącym była misja katolicka w Szwajcarii, z siedzibą we Fryburgu. Od 1941 r. przy Sekretariacie Stanu funkcjonowała Komisja dla Niesienia Pomocy. Na jej czele stanął Giovanni Montini (1897-1978). Komisja ta

¹⁸ HESEMANN. *Pius XII wobec Hitlera* s. 157.

¹⁹ *Tamże* s. 161.

²⁰ *Tamże* s. 162

²¹ *Tamże* s. 165-166; L. VILLA. *Pius XII a Holocaust*. Komorów 2010 s. 108-109.

w imieniu Stolicy Apostolskiej prowadziła wszelkie akcje charytatywne. Objęła ona pomocą wielu uciekających przed wojną cywilów²².

3. KWESTIA ŻYDOWSKA

Wbrew «czarnej legendzie» Pius XII robił, co mógł, by ratować Żydów. W samym Watykanie schronienie znalazło 477 Żydów. W okolicznych klasztorach, dzięki zniesieniu przez Piusa XII klauzury, ukrywało się około 5 tys. Żydów. Uciekinierzy znajdowali schronienie także w rezydencji Castel Gandolfo. Część z nich papież nakazał ubrać w mundury Gwardii Szwajcarskiej i wystawić im paszporty watykańskie. W ten sposób mogli oni udzielać pomocy innym uciekinierom poza Watykanem. W papieskich apartamentach rodziły się żydowskie dzieci, które w innych warunkach skazane były na eksterminację zaraz po urodzeniu. Stroje duchownych uciekinierzy nosili tylko wtedy, gdy istniało zagrożenie inspekcji ze strony nazistów. Pius XII wykorzystywał eksterytorialność budynków watykańskich, udzielając schronienia wszystkim, którzy potrzebowali pomocy²³.

W latach 1939-1940, dzięki interwencji papieża Piusa XII, Brazylia wydała około 3 tys. wiz dla katolików, niearyjczyków z Niemiec, Belgii, Holandii czy Szwajcarii. Na prośbę wielkiego rabina Jerozolimy Jiccaka Herzoga (1888-1959) w 1940 r. Stolica Apostolska interweniowała również w obronie Żydów na Litwie i w Hiszpanii. Z polecenia papieskiego episkopatu w Rumunii, na Węgrzech, w Słowacji, Chorwacji stawały w opozycji do prawodawstwa rasowego. Pius XII protestował przeciwko antysemitycznym ustawom w takich krajach, jak: Francja (2 czerwca 1941), Węgry (19 lipca 1941), Rumunia (7 sierpnia 1941), Słowacja (9 sierpnia 1941). Papież stawał również w obronie Żydów zamieszkałych w okupowanych przez Włochy Dalmacji i Chorwacji²⁴.

12 maja 1942 r. o losie Żydów poinformował Piusa XII listownie o. Pirro Scavizzi (1884-1964). Papieżowi znane były takie miejsca zagłady, jak: Majdanek, Treblinka, Sobibór. W październiku 1942 r. o. Scavizzi wysłał kolejną informację o eksterminacji około 2 mln Żydów. Jeszcze tego samego miesiąca przybył do Rzymu, aby osobiście zrelacjonować warunki w obozach koncentracyjnych. Po zdaniu relacji, usłyszał od Piusa XII:

Proszę powiedzieć wszystkim, którym można powiedzieć, że papież walczy dla nich i z nimi. Proszę powiedzieć, że wielokrotnie myślałem o tym, aby nałożyć ekskomunikę na narodowy socjalizm i oskarżyć przed cywilizowanym światem jego bestialstwo. Słyszeliśmy o zagrożeniach najgorszymi torturami nie naszej

²² PANUŚ. *Wielcy ludzie Kościoła* s. 42-44; GUZ. *Pius XII. Nieznane wątki Polskie* s. 185-188.

²³ PANUŚ. *Wielcy ludzie Kościoła* s. 61; HESEMANN. *Pius XII wobec Hitlera* s. 209, 220-223.

²⁴ N. DAVIES. *Europa*. Kraków 2001 s. 1087; P. BLET. *Pius XII a druga wojna światowa w świetle dokumentów*. „L'Osservatore Romano” 19:1998 nr 12 s. 30.

osoby, lecz owych biednych synów, znajdujących się pod reżimem nazistowskim. Wielu pośredników przekazało nam prośbę, aby tylko Stolica Apostolska nie zajmował drastycznego stanowiska. Po wylaniu wielu łez i wielu modlitwach uznałem, że jakikolwiek protest z mojej strony nie tylko nikomu by nie pomógł, lecz wywołałbym jedynie wściekły gniew wobec Żydów i pomnożył wielokrotnie zbrodnie wobec nich, ponieważ są pozostawieni bez ochrony. Być może dzięki mojemu protestowi ściągnąłbym na siebie pochwałę cywilizowanego świata, jednak biednym Żydom przyniósłby on jeszcze bardziej bezlitosne prześladowania niż te, które tak czy inaczej musieli już znieść²⁵.

Za pośrednictwem poczty dyplomatycznej Pius XII otrzymał od władz Stanów Zjednoczonych raport o likwidacji getta warszawskiego i innych zbrodniach nazistowskich. W przemówieniu wigilijnym w 1942 r. Pius XII powiedział, że setki, a nawet tysiące Żydów traci życie. 17 września 1943 r. wydał notę pt. *Napawające obawą kroki przeciwko Żydom we Włoszech*. W nocy tej ostrzegał gminę żydowską przed działaniami nazistów, w tym przed deportacją²⁶.

Papież wiedział również o ogromnym poświęceniu wielu katolików, zarówno duchownych, jak i świeckich, ryzykujących swoją wolność, a nawet życie w obronie Żydów. Wyroki śmierci były wydawane jedynie na terenie Generalnej Guberni, natomiast w pozostałych krajach zdarzały się przypadki aresztowań lub wysyłania do obozów zagłady ludzi, którzy odważyli się pomóc Żydom²⁷.

Pius XII miał świadomość ciągłego zagrożenia. W szufladzie swojego biurka miał przygotowany tekst rezygnacji, aby w momencie aresztowania przez nazistów w ich ręce wpadł kard. Pacelli, a nie Pius XII. Nakazał kardynałom, aby w chwili jego aresztowania uznali urząd papieski za nieobsadzony i jak najszybciej zwołali nowe konklawe w neutralnym kraju. Hitler nakazał Obergruppenführerowi SS Karlowi Wolffowi (1900-1984) aresztowanie Piusa XII i wywiezienie do Rzeszy lub jakiegoś neutralnego kraju. Rozkaz nie został jednak wykonany. Pius XII w tajemnicy wspierał także organizacje zmierzające do obalenia Adolfa Hitlera i zakończenia wojny, jak chociażby stowarzyszenie stworzone przez pastora Dietricha Bonhoeffera (1906-1945) oraz admirała Wilhelma Canarisa (1887-1945). Papież miał jednak świadomość, że możliwość dotarcia do ludności niemieckiej jest mocno utrudniona. Społeczeństwo niemieckie ulegało propagandzie nazistowskiej. Nie było więc możliwości obalenia dyktatora drogą prawną. W grę wchodził jedynie zamach stanu, lecz wielokrotne próby zamachu na Hitlera nie powiodły się, a jedynie potęgowały terror wobec politycznych przeciwników nazistów²⁸.

²⁵ HESEMANN. *Pius XII wobec Hitlera* s. 219.

²⁶ *Tamże* s. 220; VILLA. *Pius XII a Holocaust* s. 67.

²⁷ S. KORBOŃSKI. *Polacy, Żydzi i Holocaust*. Warszawa 2011 s. 66-67.

²⁸ M. KORNAŁ. *Pius XII, totalitaryzm, II wojna światowa i Polska*. W: TENŻE. *Pius XII – papież w epoce totalitaryzmów*. Kraków 2010 s. 78-79; HESEMANN. *Pius XII wobec Hitlera*. s. 156, 212-215.

Wysiłki Pius XII zostały dostrzeżone przez środowiska żydowskie. Mosche Scharett (1894-1965), późniejszy premier Izraela, zaraz po wojnie spotkał się z papieżem. Po wielu latach premier Izraela wspominał:

Powiedziałem mu, że w imieniu narodu żydowskiego moim pierwszym obowiązkiem jest podziękować mu, a przez niego Kościołowi katolickiemu, za wszystko, co uczynił w różnych krajach dla ratowania Żydów²⁹.

Także dr Raffael Cantoni, prezydent Unii Gmin Żydowskich we Włoszech, zaraz po II wojnie światowej stwierdził:

Sześć milionów moich współwyznawców zostało zamordowanych przez nazistów, jednak ofiar byłoby o wiele więcej, gdyby nie skuteczna interwencja Piusa XII³⁰.

Prof. dr. David Dalin z Uniwersytetu Naples na Florydzie uważał, że wielu odznaczonych tytułem Sprawiedliwy wśród Narodów Świata działało we współpracy lub na wyraźne polecenie Piusa XII. Stwierdził także:

Czas, aby również Pius XII został uznany Sprawiedliwym wśród Narodów Świata, zasłużył sobie na ten tytuł jak nikt inny³¹.

Takich wypowiedzi, podkreślających zasługi Piusa XII dla ratowania Żydów i działań prowadzących do pokoju, było o wiele więcej.

4. CZARNA LEGENDA PIUSA XII

Wobec powyższych faktów może zrodzić się pytanie, skąd więc pojawiła się czarna legenda o Piusie XII, w której zarzucano papieżowi brak potępienia nazistów? Skoro tak bardzo ich wspierał, to dlaczego Hitler wydał rozkaz jego aresztowania?

Współczesne badania historyków dowodzą, że czarna legenda o Piusie XII to przede wszystkim działanie służb KGB. Święte Oficjum 1 lipca 1949 r. wydało dekret nakładający ekskomunikę na komunistów. Dla wielu ludzi głos papieża miał ogromne znaczenie, a to nie podobało się komunistom. Znamienne, że atak na papieża nie nastąpił zaraz po zakończeniu II wojny światowej, a dopiero kilka lat po jego śmierci. Szef KGB Aleksander Schelepin (1918-1994) oraz członek biura politycznego KPZR Aleksiej Kirichenko (1908-1975) ułożyli plan, który miał na celu zaszkodzenie autorytetowi moralnemu Kościoła, czyli biskupowi Rzymu. Chciano ukazać Kościół jako bastion nazizmu, z którym wielu ówczesnych mieszkańców Europy wiązało nieprzyjemne wspomnienia. Zresztą podczas wielu procesów duchownych odbywających się w bloku wschodnim propaganda

²⁹ Tamże s. 212-213.

³⁰ Tamże s. 214.

³¹ Tamże s. 210-211; VILLA. *Pius XII a Holocaust* s. 149-150.

komunistyczna starała się ukazać tychże duchownych jako nazistów lub wspierających nazizm. W kampanię pod kryptonimem „Krzeseł 12” zaangażowano także służby z Rumunii i pod pretekstem próby nawiązania stosunków dyplomatycznych z Watykanem zaczęto prowadzić działalność agenturalną. Agentura znalazła podatny grunt chociażby w osobach Bruno Wüstenberga, pracownika Sekretariatu Stanu, czy bp. Aloisa Hundalema (1885-1963). Zarówno jeden, jak i drugi mieli powody, aby zaszkodzić Piusowi XII. Wüstenberg, chociaż był pracownikiem Sekretariatu Stanu, to jednak nigdy nie został mianowany przez Piusa XII biskupem za świecki tryb życia. Natomiast bp. Hundalem w 1952 r. na polecenie Piusa XII musiał zrezygnować ze stanowiska rektora kolegium kapłańskiego Santa Maria dell' Anima za wspieranie nazistów i pomoc w ucieczce z Europy zbrodniarzom wojennym³².

Na podstawie dokumentów, które za pomocą agentów udało się wykraść z archiwów watykańskich, po ich odpowiednim przekształceniu opracowano scenariusz sztuki pt. *Namiestnik* Rolfa Hochhutha (ur. 1931). W zasadzie to właśnie ta sztuka, napisana we wschodnich Niemczech, które były przecież pod kontrolą ZSRR, dała początek czarnej legendzie. Prapremiera *Namiestnika* odbyła się 20 lutego 1963 r. w Berlinie. Sztuka Hochhutha doczekała się ekranizacji. W 2002 r. na jej podstawie powstał film pt. *Amen* w reżyserii Constantina Costa-Gavrasa. W 1999 r. John Cornwell opublikował pozycję pt. *Papież Hitlera*, ukazując w niej Piusa XII jako antysemitę. W 2003 r. Daniel Jonath w książce pt. *Kościół katolicki a holocaust* stwierdził, iż antysemityzm Kościoła stał się przyczyną ludobójstwa w czasie II wojny światowej. W 2007 r. w Yad Vashem obok tablicy ze zdjęciem Piusa XII umieszczono napis, iż zachował on milczenie, aby móc pozostać neutralny. Wywołało to zdecydowaną reakcję ze strony nuncjusza papieskiego w Izraelu abp. Antonio Franco³³.

Główny zarzut stawiany Piusowi XII dotyczył tego, że nie potępił on oficjalnie Hitlera. Tymczasem należy pamiętać, że Pius XII był sprawnym dyplomatą, który zawsze brał pod uwagę konsekwencje własnych działań. Jako nuncjusz w Bawarii, a następnie w Berlinie na własne oczy widział, jak rodził się nazizm. Rozumiał, że system ten opiera się na zanegowaniu człowieczeństwa Żydów. Widział również fanatyzm ludzki i miał świadomość, że jakiegokolwiek jego oficjalne działanie wywoła skutek odwrotny. Chociaż był papieżem, szybko uświadomił sobie, że jego wpływ na społeczeństwo jest mocno ograniczony. Nie bał się śmierci ani więzienia. Bał się natomiast, by swoją nieopatrzoną wypowiedzią nie wywołać jeszcze większych konsekwencji, których nie odczuje on sam, ale ci, za którymi się wstawiał. Wielu ludzi ratowało Żydów, narażając swoje życie. Ale również ci sami ludzie byli niekiedy niemymi świadkami mordowania innych Żydów. Czy to

³² HESEMANN. *Pius XII wobec Hitlera* s. 7.

³³ *Tamże* s. 9-11.

oznacza, że wtedy, gdy nie mogli nic zrobić, akceptowali bestialstwo? W żadnym razie. Zarówno ci ludzie, jak i papież, zrobili tyle, na ile im pozwalały możliwości. Podobne zarzuty skierowano zaraz po wojnie także do Międzynarodowego Czerwonego Krzyża, że oficjalnie nie potępił wodza III Rzeszy, a nawet utrzymywał kontakty z nazistami. A przecież w innej sytuacji organizacja ta nie miałaby jak nieść pomocy tam, gdzie było to możliwe.

5. PREKURSOR II SOBORU WATYKAŃSKIEGO

Szeroka działalność teologiczna Piusa XII w pewien sposób przygotowała reformę Soboru Watykańskiego. Do najistotniejszych dzieł teologicznych należy zaliczyć: encyklikę *Mystici corporis* (29 kwietnia 1943), w której papież poruszył temat Kościoła jako Mistycznego Ciała Chrystusa; encyklikę *Divino afflante* (30 września 1943), w której postulował wprowadzenie języków oryginalnych do tłumaczenia tekstów biblijnych; konstytucję apostolską *Sacramentum ordinis* (30 listopada 1947), poświęconą obrzędowi święceń kapłańskich. Pius XII rozwinął też w encyklice *Deiparae Virginis* (1 maja 1946) tematykę mariologiczną. Ogłosił dogmat o cielesnym wniebowzięciu Najświętszej Maryi Panny, wprowadzony bullą *Munificentissimus Deus* (1 listopada 1950). W 100. rocznicę ogłoszenia dogmatu o niepokalanym poczęciu Najświętszej Maryi Panny (8 października 1953) podpisał encyklikę *Fulgens corona*. Zapowiedział ogłoszenie Roku Maryi w encyklice *Ad caeli Reginam* (11 października 1954). W maryjnej encyklice *La pelegrinage de Lourdes* (2 lipca 1957) przestrzegał ludzkość przed zagrożeniem materializmu. Z kolei encykliki: *Sempiternus rex* (8 września 1951) oraz *Haurietis aquas* (15 maja 1956), wydane w związku z 1500-leciem soboru Chalcedońskiego, koncentrowały się wokół tematu kultu Boga-Człowieka i jego przenajświętszego Serca. Encyklika *Humani generis* (12 sierpnia 1950) przestrzegała ludzkość przed przeakcentowaniem rozumu w stosunku do ludzkiej woli. Papież Pius XII ostrzegał również przed ewolucjonizmem, egzystencjalizmem i historycyzmem. W konstytucji apostolskiej *Sedes sapientiae* (31 maja 1956) nakreślił nowe kierunki teologii duszpasterskiej. Encyklika *Evangelii praecones* (2 czerwca 1951) dotyczyła kwestii misji, natomiast encyklika *Fidei donum* (21 czerwca 1951) – kwestii dekolonizacji Afryki. Encyklika *Incliti athletae* (16 maja 1957) odnosiła się do sytuacji w Polsce, nawiązując do 300. rocznicy męczeńskiej śmierci św. Andrzeja Boboli (1591-1657). W dobie rozwoju prasy, telewizji, radia i filmu Pius XII zwrócił uwagę na złożoność i rolę mediów. Tej sprawie poświęcił encyklikę *Miranda prorsus* (8 września 1957).

W swej bogatej twórczości pisarskiej i homiletycznej Pius XII poruszał również tematykę życia rodzinnego, małżeństwa, godności człowieka i formacji sumienia ludzkiego. Podjął się też próby reformy Kurii Rzymskiej. Sprawy związane z reformą liturgii poruszył w encyklice *Mediator Dei* (20 listopada 1947). Pisał

w niej o potrzebie tworzenia ruchów liturgicznych. Papież akcentował również potrzebę większego zaangażowania świeckich katolików w liturgię poprzez śpiew i procesje ofiarnicze oraz potrzebę adoracji Najświętszego Sakramentu. Zwracał również uwagę na rolę sztuki sakralnej. Zreformował msze prywatne. Zezwolił na celebrowanie Eucharystii w godzinach wieczornych. W tym celu Pius XII wydał konstytucję apostolską *Christus Dominus* (6 stycznia 1953), która łagodziła post eucharystyczny. Zreformował przebieg świąt paschalnych (1 lutego 1951), m.in. przenosząc celebracje liturgiczne na godziny wieczorne. Ponadto Pius XII w 1945 r. wprowadził do Liturgii godzin nowe tłumaczenie psalmów. Kolejnym jego krokiem było zatwierdzenie instytutów świeckich żyjących poza wspólnotami zakonnymi (konstytucja apostolska *Provida Mater Ecclesia*, 2 lutego 1947). Tak szeroka działalność teologiczna znalazła swój wyraz w dokumentach soborowych³⁴.

Kard. Ernesto Ruffini (1888-1967) wspominał, że myśl zwołania soboru zrodziła się u Piusa XII już w 1948 r. Z kolei Alfredo Ottaviani (1890-1979), ówczesny pracownik Świętego Oficjum, twierdził, iż w czasie audiencji prywatnej 4 marca 1948 r. Pius XII wyraził życzenie, aby bliższe przygotowanie soboru odbyło się w ramach Świętego Oficjum. 15 marca 1948 r. ukonstytuowały się specjalne komisje złożone z radców Świętego Oficjum. Pracowały one nad zagadnieniami teologiczno-spekulatywnymi, dogmatyczno-praktycznymi, prawa kościelnego i dyscypliny kościelnej, misji oraz działalności chrześcijańsko-społecznej. Na członków tychże komisji Pius XII powołał grono najwybitniejszych wówczas teologów. Potrzeba zwołania soboru wyrosła z refleksji Piusa XII nad ówczesną sytuacją duszpasterską w świecie. Tragizm II wojny światowej i ciągle zagrożenie wiążące się z wybuchem nowej wojny powodowały, że Pius XII chciał zabezpieczyć Kościół przed nową tragedią. Widział zagrożenie, jakie niesie ze sobą komunizm. Jednocześnie nie ufał kapitalizmowi. Był przekonany, że konflikt tych dwóch, skrajnie sprzecznych, systemów może przynieść opłakane skutki. Praca komisji została zatrzymana w 1951 r. Pius XII nie czuł się już na siłach, by kontynuować te działania. Myśl o soborze powszechnym przetrwała jednak pośród teologów i wraz z pontyfikatem Jana XXIII (Angelo Giuseppe Roncalli, 1881-1963) powróciła na nowo.

Pius XII zmarł 9 października 1958 r. w Castel Gandolfo. Proces beatyfikacyjny został otwarty przez Pawła VI 18 listopada 1965 r. 11 grudnia 2009 r. papież Benedykt XVI (ur. 1927) zlecił Kongregacji ds. Kanonizacji wydanie dekretu o heroicznosci cnót Piusa XII³⁵.

Wysiłki Piusa XII w celu ochrony Wiecznego Miasta przed zniszczeniami wojennymi zadecydowały o nadaniu mu przydomku *defensor civitatis* (obrońca

³⁴ B. KUMOR. *Historia Kościoła*. T. 8: *Czasy współczesne 1914-1992*. Lublin 2001 s. 31-33; PANUŚ. *Wielcy ludzie Kościoła* s. 92-97; HESEMANN. *Pius XII wobec Hitlera* s. 240-260; ZIELIŃSKI. *Dzieje papieży* s. 66-67.

³⁵ *Tamże* s. 69-71; K. WENZEL. *Mała historia Soboru Watykańskiego II*. Kraków 2007 s. 12.

miasta). Tytuł ten jednak można poszerzyć – nie tylko obrońca Rzymu, ale także obrońca cywilizacji. Przez cały swój pontyfikat Pius XII starał się być głosem pokoju i rozsądku. W czasie wojny ratował każdego, kogo mógł, jeśli tylko pozwalały mu na to środki, jakimi dysponował. Po II wojnie światowej angażował się w wygaszanie sporów pomiędzy aliantami zachodnimi a blokiem wschodnim. Jego dalekowzroczna wizja Kościoła znalazła swój wyraz w postanowieniach Soboru Watykańskiego II. Z całą pewnością jego posługiwanie, choć przypadło na czas niepokoju, jest jednym z najbardziej doniosłych pontyfikatów.

PIUS XII DEFENSOR CIVITATIS

S u m m a r y

The pontificate of Pius XII was one of the most remarkable in the whole history of the Church. As Pope try to do as soon as the end of World War II. As a diplomat extremelyca-refully he brewed word that his statement was not used against the innocent. He defended civilization and dignity of the human person also after World War II.He contributed to convene the Second Vatican Council.

Słowa kluczowe: Pius XII, papieżstwo, Kościół katolicki, cywilizacja chrześcijańska, defensor civitatis, II wojna światowa.

Key words: Pius XII, the papacy, the Catholic Church, Christian civilization, defensor civitatis, World War II.

